

Інна Мельник,
студентка магістратури
ННІ філології та журналістики.
Науковий керівник: **Г. К. Конторчук,**
кандидат філологічних наук, доцент.

ОКАЗІОНАЛЬНІ ЕМОЦІЙНО-ЕКСПРЕСИВНІ УТВОРЕННЯ В ДРАМІ МАРІЇ МАТІОС «ЩОДЕННИК СТРАЧЕНОЇ»

У статті проаналізовано авторські новотвори, використані М. Матіос у психологічній розвідці «Щоденник страченої»; визначено особливості функціонування okazіоналізмів у художньому тексті

Різні зміни у сучасному житті обов'язково позначаються на мові. Виконуючи номінативну функцію, лексика миттєво відгукується на ці зміни, оскільки виникає потреба встановити відповідність між реальними об'єктами та засобами їхнього позначення.

Словниковий склад мови, на думку Л. Мовчун, реагує на сьогодення кількома шляхами:

- ✓ передає до фонду пасивної лексики слова, що позначають об'єкти, які перестали існувати (жовтень, комсомолец, суботник);
- ✓ актуалізує одне із слів синонімічного ряду (дедалі частіше вживається *наразі*, ніж *зараз*, *нині*, *тепер*; *вояк* ніж *воїн*, *солдат*; *фахівець*, ніж *спеціаліст*; *шпиталь*, ніж *лікарня*);
- ✓ розширює значення наявних у мові слів, позбавляє їх ідеологічного нашарування: наприклад, нове наповнення дістала лексика, що колись позначала «буржуазні» реалії життя: *бізнес*, *біржа*, *іпотека*, *парламент*. З-поміж слів, які розвинули нові значення, можна назвати, зокрема, такі: *зелені* – 1) члени природоохоронної організації, 2) американські долари; *канікули* – перерва між сесіями Верховної Ради; *піраміда* – форма шахрайської фінансової організації; *мишка* – комп'ютерний пристрій для оперування курсором; *пароль* – слово або сукупність знаків для отримання доступу до даних і програм комп'ютера; *ящик* – телевізор;
- ✓ засвоює нові слова на позначення об'єктів, які щойно з'являються чи існують давно (*білборд* – великий рекламний щит; *гамбургер* – розрізана навпіл булочка з біфштексом; *гастарбайтер* – заробітчанин з іншої, менш розвиненої країни; *глобалістика* – галузь

суспільствознавства, що вивчає загальнолюдські, загальносвітові проблеми в їхньому взаємозв'язку; *електорат* – виборці; *інавгурація* – урочиста церемонія введення на посаду глави держави та багато інших слів [3, с. 44].

Серед позамовних чинників впливу на лексику найважливішими визначають такі:

- ✓ демократизація суспільного життя;
- ✓ істотне послаблення цензури;
- ✓ статус української мови як офіційної;
- ✓ зміни в соціальній структурі українського суспільства;
- ✓ практичні потреби мовців (самовираження мови);
- ✓ мода на певні слова;
- ✓ пошуки нових засобів вираження [3, с. 44].

Оновлення лексики відбувається не лише через засвоєння іншомовних слів, а насамперед і завдяки продуктивності власних словотворчих засобів. Особливою експресивністю і характером уживання відзначаються такі лексеми, які є індивідуально-авторськими утвореннями. При цьому індивідуально-авторські утворення несуть у собі інформацію про об'єкт, конкретно співвіднесений із об'єктом позамовної дійсності [3, с. 43].

Оказіоналізм (від лат. «випадковий») – незвичне, здебільшого експресивно забарвлене слово, утворене на основі наявного в мові слова або словосполучення, іноді з порушенням законів словотворення чи мовної норми, що існує лише в певному контексті, у якому воно виникло. Від неологізмів оказіоналізми відрізняються тим, що зберігають свою новизну, незалежно від реального часу їх утворення. Як правило, вони не стають фактом загальнонародної мови. Не існує чіткої межі між оказіоналізмами та новотворами, що інтенсивно виникають у різних функціональних стилях літературної мови. Якщо для звичайних слів головною функцією є номінативна, то для оказіоналізмів – експресивно-зображальна. Автори літературних творів здебільшого створюють оказіоналізми з певною стилістичною метою. Причиною виникнення оказіональності є суперечність між можливостями мовної системи та їхніми об'єктиваціями, іншими словами, між потенційністю (актуальне означення) та актуальністю (постають в реалізації спілкування) [5, с. 432].

Загальновідомо, що оказіоналізм постає в результаті свідомого, стилістично заданого відхилення від загальномовних норм. Норму не можна обмежувати традиційним відтворенням мовних одиниць,

затверджених суспільною практикою як зразкові, воно обов'язково передбачає постійне породження в процесі живої комунікації мовних елементів. Виконуючи роль нового незвичного словесного образу, він разом з іншими мовними засобами сприяє розкриттю художнього задуму автора. Головними і постійними ознаками okazіоналізму є його новизна, свіжість, оригінальність, несподіваність, що й забезпечують реалізацію експресивно-естетичної функції: « Той, хто продукує okazіоналізм-новацію, свідомо деформує форму і відчуває при цьому естетичне задоволення від своїх мовотворчих здібностей, а той, хто його сприймає, дивується хистові автора і, в свою чергу, дістає естетичне задоволення від співучасті в акті творчості, від розуміння своєї підготовленості до цього акту» [1, с. 34].

Проблеми okazіонального словотворення, зокрема структурно-словотвірні та функціонально-стильові особливості okazіонально утворених слів, були предметом активного зацікавлення вчених. Їх досліджували: О. Ликов, В. Лопатін, Е. Чиркова, О. Александрова, Р. Намитокова, В. Калашник, В. Чабаненко та багато інших. Проте в системі саме української неології залишається ще багато питань, пов'язаних з okazіональною деривацією, що потребують глибоких і ґрунтовних досліджень. Це стосується передусім прагматики індивідуально-авторських новотворів, основне призначення яких не стільки комунікативне, скільки художньо-естетичне, адже вони посилюють сугестивну функцію мови [1, с. 34]. Okazіоналізми мають високі виражальні можливості, вони переважно емоційно забарвлені й місткі.

Мова Марії Матіос в «Щоденнику страченої» відзначається експресивно-емоційною значущістю та образністю. Уміння творчо використовувати мовне багатство дозволяє письменниці висловлюватися чітко, просто, лаконічно й водночас давати суб'єктивну оцінку описуваним явищам, доповнювати сказане додатковою смисловою, функціонально-стилістичною інформацією.

У «Щоденнику страченої» специфіка okazіоналізмів, їх добору та функціонування засвідчує індивідуальну творчу манеру письменниці, оскільки «творчий індивідум, насамперед, письменник, у процесі практичної діяльності завжди відчуває потребу в небуденному, оригінальному вираженню думки, у підсилювально-впливовому найменуванні вже названих понять. А відтак, okazіональне словотворення є ідеальним засобом для реалізації індивідуально-авторських задумів як у номінації нових реалій

дійсності, так і в переномінації вже названих предметів, явищ, понять» [1, с. 34]: «*Не існує не тільки для мене, але й для всієї решти жінок, отих, що торпедують пороги загсів і пологових будинків; отих, що втирають сльози самотності і виходять на пошуки чоловіка, як мисливець на останні свої лови*» (Матіос, с. 18). «*Тому й доведеться здатися на милість Божу, порпаючись у минулому потьмянілого щоденника, як гуска в просі, і шукати там опертя*» (Матіос, с. 12). «*Якась мутна моторош обволокла душу лепким жабуринням – і начебто підкосила волю до життя*» (Матіос, с. 18).

Оказіоналізми, утворені Марією Матіос, художньо виправдані. Вони викликані не лише бажанням створити номінацію з відповідним стилістичним відтінком, але й переконанням, яке передається читачеві, що наявні мовні засоби є уже недостатніми для актуалізації в конкретній ситуації [1, с. 34]:

«*А як називається той, хто безкорисливо відриває від себе шматок серця? Серцепошматовувач?*» (Матіос, с. 94). «*А що при спогляданні зафіксованого чорним по білому свого довгого і гострошпилевого життя я знемагаю від страху, то в цьому, мабуть, немає нічого незрозумілого: іноді страх спогадів сильніший від повсякденних страхів*» (Матіос, с. 11).

Художня значущість оказіоналізмів *серцепошматовувач* та *гострошпилево* відзначаються, окрім ролі, відведеної їм у межах контекстів, ще й власною внутрішньою структурою. Їх семантика вільно передається такими словосполученнями: в першому випадку – «пошматовувач сердець», в другому – «гостре як шпиль». Ці слова утворюються морфологічним способом, зокрема основоскладанням: *серцепошматовувач* – серце + по + шматовувати; *гострошпилево* – гостр + о + шпиль.

Крім оказіоналізмів-комполітів, «Щоденник страченої» наповнений авторськими суфіксальними і суфіксально-префіксальними утвореннями, що характеризуються збагаченням, оновленим змістом, здатним викликати в уяві читача різноманітні асоціації: «*Вони, [лектори] довго й нудно тлумачили людям, зігнаним для такої okazji в клуб про те, що життя – це матерія, а матерія – незникома й незнищенна...*» (Матіос, с. 39). «*На ранок я ходила по городу, мов причмелена*» (Матіос, с. 44). Таке ж явище простежується не лише в прикметниках, а й у прислівниках: «*Перші дні я могла незмигну дивитися на кожен окрему квітку годинам, аж до очамріння*» (Матіос, с. 44).

Афіксальні деривати (переважно це іменники чи дієслова) у деяких випадках можна кваліфікувати не як лексичні, а як семантичні. Наприклад: «А **«дворняжка»** не може перевестися. Вона може хіба що **одіамантитися**, не розуміючи, що це їй все одно не допоможе» (Матіос, с. 57). «Всі оті недолугі, надумані фантазії **псевдописарчуків** про загробне життя – не що інше, як страх інших авторів перед майбутнім» (Матіос, с. 16). «Цікаво, людство засвоїло так багато знань, зробило винаходи, вивчило так багато слів, довчає *Всесвіт* – а не знає елементарних речей: не знає процесу **розлюблення** одною людиною іншою» (Матіос, с. 83). У наведених прикладах дієслово, **одіамантитися** та іменники **псевдописарчуків**, **«дворняжка»**, **розлюблення**, походять від твірних слів **діамант**, **писарчук**, **любити**, за семантичною структурою яких ховається певна образність та експресивність.

Закономірно, що більшість okazіоналізмів продукуються за зразком узуальних слів. У новоутворенні може змінюватися корінь, суфікс, префікс, іноді навіть спосіб словотворення, при цьому продукується слово, яке зазвичай вступає в синонімічні відношення з узуальним, поповнює узуальний синонімічний ряд [1, с. 36]: «Я таки чую в собі серце. І потрібно будь-що заглушити його. Інакше не вдасться розкласти на полиці **дотеперішнє** життя» (Матіос, с. 13). «Досить часто мені здається, що, коли б можна брати участь в якихось **надшокових** іграх чи шоу – я, мабуть, щоразу здобувала би перемогу...» (Матіос, с. 14). «Підходжу до вікна. Ані душі. Ані **світельця**» (Матіос, с. 66). «Завідуючий сказав, що одна куля, простреливши навиліт грудину, **зашпорталася** в грубому моєму светрі, а лікарі шукали її в бідному тілі, препоровши й переколошмативши його, як перину» (Матіос, с. 141).

Okazіоналізми **дотеперішнє**, **надшокових**, **світельця**, **зашпорталася** вступають в синонімічні відношення, відповідно: **минуле**, **екстремальних**, **вогник**, **заплуталася**. Відмінність між словами полягає лише в емоційно-експресивному забарвленні, у нових стилістичних відтінках, що є незвичними, оригінальними і виявляються при зіставленні узуальних і okazіональних синонімів. Okazіональним синонімам властиві новизна і несподіваність, оскільки кожен okazіоналізм – це випадкове, раніше не відоме сполучення словотворчих елементів, використовуючи яке письменникові потрібно переконати читача в правомірності заміни загальноприйнятої номінації своєю, індивідуальною [1, с. 36].

Досить цікавим є явище утворення нових слів у Марії Матіос за допомогою префікса-частки не-. Загальновідомо, що не- є заперечною часткою, тому семантика новоутворених слів несе в собі антонімічний характер стосовно твірних слів-основ: «Спілкування я не позбавлена. То чому мене так мучить його **не-присутність** біля мене» (Матіос, с. 120)? «У мене появився новий залицяльник – **невимагальник**, тільки давальник по імені Л.Д.» (Матіос, с. 122). «На щастя, ми з самого початку обгородили своє життя глухим частоколом мовчання і **не-спілкування**, замкнувши на всі замки і ключі своє минуле й тутешнє життя» (Матіос, с. 166).

Ще одна категорія семантичних слів: *Ось двоногі мисливці – полювальники – здоганяльники – переслідувачі переймають людину щоденно, посекундно, погодинно. Людина людину бере в смертельну облогу своїх пристрастей, амбіцій, бажань* (Матіос, с. 43). Оказіоналізм *полювальники* вживається за взірцем узуального слова *мисливці* – «люди, які полюють на тварин». Але в контексті його слід тлумачити по-іншому: *полювальники* – люди, що полюють на людей, але не для вбивства. Оказіональне слово *здоганяльники* – «ті, хто доганяють когось» можна також розглядати й з іншого боку, *здоганяльником* могла б бути людина, котра переслідує інших людей, не фізично доганяючи, а в межах особистих інтересів. Беручи до уваги той факт, що і *полювальники* і *здоганяльники* хочуть досягти людину з певною метою, то впевнено можна поставити слова *мисливці – полювальники – здоганяльники – переслідувачі* в один синонімічний ряд.

Значення лексем *полювалюники* та *здоганяльники* унаслідок перенесення в оказіональну площину набуває лексичного значення оказіоналізму і не відповідає його внутрішній формі. Отже, можна зазначити, що Марія Матіос вдало використала прийом подвійної актуалізації лексем, що сприяє додатковій образності та експресивності.

Авторські новотвори в «Щоденнику страченої» виникають і шляхом лексико-семантичного способу творення слів, при якому нове слово утворюється шляхом переосмислення лексичного значення твірного. Слова при цьому способі творення не переходять в іншу частину мови і не змінюють граматичних ознак:

«А **«дворняжка»** не може перевестися. Вона може хіба що одіамантитися не розуміючи, що це їй все одно не pomoже» (Матіос, с. 57). Оказіоналізм *«дворняжка»*, виникло від запозичення з

російської назви дворового собаки і набуло в контексті твору значення характеристики сучасної жінки. У наступному прикладі дієприкметник *«сповитий»* утворено через перенесення від назви *«огорнуте в пелюшки немовля»* до тлумачення стилю одягу жінки-судді: *«... прокурор, що виступав головним обвинувачувачем, звернувся до насупленої, майже безформної жінки-судді невизначеного віку, сповитої в чорну, таку ж безформну мантію»* (Матіос, с. 150).

Лексичне значення твірного слова *«впольований»* (звір) набуває в контексті нового значення *«впольований чоловік»*: *«І я таки сука, бо, коли **впольований** мною чоловік хряснув дверима, я завила так, що жодна чотиринога не могла б зрівнятися»* (Матіос, с. 117).

*«Страх, гідкий страх зашнурував мої уста навіки, але не відібрав спогаду про день, коли я підписала вирок живому **клубочкові**, видертому з мене неймовірно варварським способом»* (Матіос, с. 170). Оказіоналізм *«клубочок»* походить від значення *«моток ниток»* до значення *«щойно зароджене життя»*.

Саме в таких випадках проявляється процес творчого перетворення дійсності, коли письменник за допомогою мисленнєвої, ідеальної, психічної зміни і комбінування, унаслідок встановлення психічних зв'язків і відношень між відображуваними явищам досягає узагальнення, ідеалізації, цілеспрямованості, умовності, масштабності, асоціативності, поетичності художнього відображення в своїй творчості [1, с. 35].

Марія Матіос має хист утворювати слова відповідно до конкретної ситуації. Вона за допомогою оказіоналізмів створює необхідну для комунікативного акту номінацію, а також репрезентує новотвори як експресивний засіб, сама форма яких відзначається особливою виразністю, підвищує інтерес враження та емоційно-експресивний потенціал висловлюваного загалом: *«Я, звичайно, виборола би безумовну першість в умінні **самокатуватися**, в умінні нав'язати муку насамперед тому, до кого по-сіамськи прив'язана моя душа»* (Матіос, с. 14). *«Ці чортові забобони – заборони – перестороги – **колінопреклонство** – страх, не відомо перед чим... Вони мені отруїли життя »* (Матіос, с. 82). *«Ця дурна, **псевдолюдяна**, нібито наукова, теорія така ж фальшива – як розвінчаний міф про те, що біг продовжує життя, що нервові клітини не відновлюються, що земля тримається на трьох китах, а коров'яче масло шкідливе для здоров'я »* (Матіос, с. 84).

Виділені оказіоналізми настільки яскраві, промовисті й експресивні, настільки пов'язані з душевними переживаннями героїні, що кожен із них настроює читача на емоційно індивідуальне сприйняття.

Часто оказіоналізми виникають унаслідок того, що автор прагне позначити поняття, у якого в загальнолітературній мові немає словесного еквівалента і воно може бути виражене лише описово. Таким чином, оказіональні утворення допомагають точно, влучно і разом з тим по-новому, оригінально висловити думку, незвичною формою слова акцентувати увагу на його значенні.

Ступінь оказіональності, а значить і експресивності різних оказіональних слів у Марії Матіос неоднаковий. Це залежить від багатьох причин, які важко піддаються чітко сформульованим узагальненням.

Незаперечним чинником, який забезпечує динаміку оказіональності, є порушення ряду нормативних обмежень. Чим менше здійснюється логіко-семантичних, структурних і формальних порушень при утворенні оказіонального слова, тим слабшою є оказіональність (а разом з нею й експресивність), і навпаки: “Ступінь експресивності, її вражаюча сила не піддаються точним вимірам. Ясно тільки, що вони бувають неоднаковими. З певними застереженнями виділяємо експресивність слабку, помірну і значну” [6, с. 14].

М. Матіос переважну більшість оказіональних утворень «приписує» головній героїні. Таким чином, на нашу думку, вона підкреслює її непересічність, уміння точно, чітко, лаконічно окреслити певне поняття, ознаку чи дію, звертаючись не тільки до відомих, узвичаєних слів, але й до таких, які – за певних обставин, – на її погляд, є найбільш доречними і влучними. При цьому «спрацьовує» природня кмітливість і обдарованість, що дозволяють реалізувати потенціал словотворчості. Зрозуміло, що в силу відомих життєвих, насамперед психологічних обставин героїня через новотвори передає великий діапазон почуттів і оцінок усього, що її оточує – турбує і хвилює.

Таким чином, оказіоналізми в драмі Марії Матіос – один із найбільш вагомих емоційних засобів, характерологічних засобів, а також важливий засіб вираження авторської модальності в творі.

Розглядаючи оказіональність лексики в «Щоденнику страченої», слід зазначити, що новотвори, у зв'язку з їхніми високими

виражальними можливостями та значним впливом на читача, підкреслюють індивідуальність словотворення авторки, у цьому й визначається оригінальність ідіостилю письменниці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Колоїз Ж. Оказіональні утворення в романі Уласа Самчука «Марія» // Мандрівець. – 2004. – № 1. – С. 211-215.
2. Колоїз Ж. Оказіональність / узуальність як концептуальна лінгвістична категорія // Українська мова. – 2006. – № 1. – С. 71-81.
3. Мовчун Л. Народжене сьогоднішнім: Про зміни в лексиці сучасної української мови // Дивослово. – 2006. – № 7. – С. 43-45.
4. Папіш В. Оказіональні фразеологізми в художній прозі закарпатських письменників // Наук. вісник Ужгород. ун-ту: Серія філологія. – Вип. 9. – Ужгород, 2004. – С. 36-41.
5. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін. – 2 ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
6. Чабаненко. В.А. Стилїстика експресивних засобів української мови. – Запоріжжя, 2002. – 351 с.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

Матіос

Матіос Марія. Щоденник страченої. – Львів: ЛА «ПРАМІДА», 2005. – 192 с.